

צבא ה(חוב)עם: שיח כלכלי-ביטחוני באמצעי המדיה החברתית

שירה ריבנאי-בהיר

א. מבוא

ב. מתודולוגיה

ג. רקע: חוסן כלכלי-ביטחוני-חברתי

ד. ממצאים

1. כלכלת רשת

2. שליחות מתגמלת – שירות החובה ומודל התגמול

2.1. שכר עמלנו

2.2. "הזכות לקנות בית": חוזה רפובליקני בלתי ממומש

2.3. נשיאת הנטל הכלכלי

3. דיון וסיכום: צבא ה(חוב)עם

3.1. משרתי החובה כמגזר בעל זהות קבוצתית מעמדית

3.2. תגמולי משרתי הקבע ותגמולי משרתי החובה אינם פועלים על בסיס

הגיונות זהים

3.3. התבססות הפרספקטיבה הכלכלית כנקודת ייחוס מרכזית ביחסי

צבא-חברה

א. מבוא

מאמור זה מבקש להתמקד במאפייני השיח הכלכלי-ביטחוני בזירת הרשתות החברתיות (המקוונות). מעקב אחר השיח בזירה זו מאפשר ללמוד על אודות האופן שבו נתפס הצבא בשיח הכלכלי הרחב, שאינו בהכרח דן בסוגיות המסורתיות כמו גובה תקציב הביטחון או הקיצוץ התקציבי.

הממד הכלכלי הוא אחד מממדי השינוי המרכזיים שהתחוללו ביחסי חברה-צבא בישראל בעשור האחרון. שינויים אלו התרחשו, ועודם מתרחשים, בזיקה לתמורות הכלליות המתחוללות בחברה ובפרט בשדה הביטחוני, בשדה החברתי וכמובן בשדה הכלכלי.

ואמנם, מיקומו של הממד הכלכלי והשיח הכלכלי במרחב הציבורי ובסדר היום הלך והתרחב עם השנים, על שלל הקשריו. לא עוד שיח נישא ליודעי חן ולכלכלנים, אלא

דיון המתרחש בשלל זירות באמצעות מגוון רחב של שחקנים. תופעה זו ניוונה, בין השאר, מהשינוי המהותי שחל בעשור האחרון בתהליכי ייצור הידע, בהפצתו ובצריכתו, בעקבות התפתחותה המואצת של טכנולוגיית התקשורת והמידע. שינויים אלו הובילו להתרחבותו של השיח הכלכלי על אודות צבא וביטחון ואפשרו את כניסתם של קולות חדשים.

המחקר הנוכחי חושף מספר תובנות בעלות משמעות באשר לממשק היחסים בין הצבא לחברה הישראלית ובין הצבא למשרתיו. ניתוח השיחות במדיה החברתית מצביע בראש ובראשונה על מרכזיותם של שירות החובה וחיילי החובה בשיח הכלכלי המתנהל ברשת האינטרנט. נוסף על כך, המחקר מלמד כי אוכלוסיית המשרתים בעת הנוכחית התגבשה לכדי מגזר בעל זהות מעמדית-כלכלית דומיננטית, כלומר, מגזר הרואה עצמו במידה רבה דרך פריזמה מעמדית. בזיקה לכך, הארגון הצבאי נתפס מצד אחד כגוף האמון על הרווחה של אותו המגזר, ומצד אחר כאחד מהשחקנים ובעלי העניין המתחרה על אותם משאבים חומריים. זאת ועוד, מאפייניה הייחודיים של המדיה החברתית, ובראשם פְּרִסְוִנְלִיזָצְיָה של תופעות חברתיות, מחלחלים גם לדיון המתקיים ברשת על אודות שירות החובה והחיילים, באופן הממקד את הדיון ברמת המיקרו-כלכלה וחי היום-יום.

ראשיתו של המאמר יתמקד ברקע היסטורי ותאורטי של תהליכים חברתיים, כלכליים וביטחוניים בעלי זיקה ליחסי צבא-חברה. בהמשך יובאו הממצאים והשיחים שעלו בזירת המדיה החברתית, לרבות מאפייני הדיון ומאפייני הפעולה ברשת. חלקו האחרון של המאמר מסמן את האתגרים העומדים בפני צה"ל בעת הנוכחית בתחום יחסי צבא-חברה, בזיקה להיבטים הכלכליים וכפי שהם משתקפים מהדיון במדיה החברתית.

ב. מתודולוגיה

מתוך הבנת ייחודיות המדיום, גובש לצורך מחקר זה מערך מחקר ייחודי לבחינת השיח הכלכלי במדיה החברתית בהיבטים הנוגעים לצבא ולביטחון. מתודולוגיית המחקר נשענה על שלושה שלבים:

1. זיהוי ואיתור גבולות זירת השיח הדומיננטית. לצורך זיהוי ואיתור גבולות זירת השיח הדומיננטית, נבנתה שאילתה (operator) בנושא כלכלה, צבא וביטחון, אשר גובשה לאחר קריאה מדוקדקת של מספר כתבות ופוסטים העוסקים בתחום הכלכלי. ניטור זה הוגבל לחיפוש באתר הרשת החברתית הפופולרי ביותר בישראל, פייסבוק, ובפורומים לתקופה של שנה (מינואר 2014 עד ינואר 2015). תוצאות השאילתה שימשו למיקוד זירת הניתוח לחמישה עמודי פייסבוק ולשני פורומים, כאמור, על בסיס נפחי השיח ודינאמיות.

2. איסוף נתונים. לאחר זיהוי הזירה התבצע ניטור ואיסוף נתונים באמצעות תוכנה לכריית מידע.

3. ניתוח איכותני של זירת השיח. מתוך כלל החומרים שהתקבלו בשאלתה הממוקדת לזירת השיח (כ-9000 שיחות), נותחו כ-600 שיחות שנבחרו על-פי מדד רלוונטיות. השיחות נותחו באופן דדוקטיבי מבלי להחיל עליהן מראש מסגרת אנליטית ובחינת השערות (Corbin & Strauss, 1990). קריאת השיחות כללה איתור תמות מרכזיות אשר חזרו על עצמן מספר רב של פעמים.

ג. רקע: חוסן כלכלי-ביטחוני-חברתי

בעשורים הראשונים לקיומה של מדינת ישראל הכתיבה זירת הביטחון, במידה רבה, את סדר היום הביטחוני-צבאי, הכלכלי, החברתי והתרבותי (זרובל, 2004; לבל, 2008). על רקע זאת, הזיקות שהתפתחו בין הזירה הביטחונית לזירה הכלכלית בישראל הן רבות ומגוונות. כך, לדוגמה, ניתן למנות את שיעור ההוצאה הביטחונית מכלל הוצאות המדינה, מרכזיות התעשייה הביטחונית האזרחית, כניסתם המאוחרת של צעירים לשוק העבודה בשל שירותם הצבאי ועוד (טוב, 1998). לטענתו של קימרלינג (1993), מציאות כלכלית-ביטחונית זו שיקפה, הכתיבה ושימרה בישראל מיליטריזם קוגניטיבי ותרבותי. רעיון זה מבטא את מרכזיותם של היבטים ביטחוניים בכלל תחומי החיים החברתיים והתרבותיים בישראל.

החל משנות ה-70, החל להתרחש בהדרגה בחברה הישראלית תהליך דה-הגמוניזציה ומעבר לחברה בעלת ריבוי תרבויות וערכים ליברליים (Levy, Lomsky-Feder & Moore & Kimmerling, 1995; Harel, 2007; Levy, 2009). תהליך זה כלל, בין היתר, צמיחה של כוחות חברתיים וקבוצות זהות אשר תבעו מהמדינה הכרה בזכויותיהם ושינוי חלוקת המשאבים (לומסקי פדר ובן ארי, 2003). בזיקה לכך, אתוס הממלכתיות ותפיסת החברה הישראלית כ"אומה במדים" נחלשו תוך התחזקות עולם ערכים ליברלי, כמו אינדיווידואליזם, תחרותיות, הישגיות, יעילות ודגש על הפרט ועל זכויותיו (ששון לוי, 2006; Levy, 2009).

במקביל להתרחבות השיח הליברלי, התרחשו בישראל שינויים בהסדרים הכלכליים ובראשם התרחבותו של משטר כלכלי נאו-ליברלי. בבסיס משטר זה ישנה גישה המקדמת התערבות מינימאלית של המדינה בתהליכים כלכליים תוך העדפת שליטה פרטית על פני ציבורית. אמצעים אלו, נתפסים כמסייעים בביסוס שוק חופשי אשר יוביל לצמיחה כלכלית (גידנס, 2000; Centeno & Cohen, 2012). בעולם המערבי, שולטת מזה ארבעה עשורים גישה זו בשדה הפוליטי והכלכלי (Centeno & Cohen, 2012);

ובהדרגה, החל מאמצע שנות ה־80, חלחלו מגמות כלכליות אלו גם למשק הישראלי (בן אליעזר, 2003; ביכלר וניצן, 2001; שפירא, 2010; אריאן, 2008). יש הסבורים כי אותו משטר כלכלי ניאוו-ליברלי תרם להרחבת אי השוויון והפערים הסוציו-אקונומיים בין מגזרים שונים. מנקודת מבט חברתית, תהליכים אלו האיצו את המעבר לחברה רב-תרבותית (שפירא, 2010).

מגמות כלכליות וחברתיות אלו הובילו להתחזקות תהליכי הבקרה והפיקוח של המדינה ושל החברה על הוצאות הצבא (במונחי יעילות כלכלית) (שני וקוצ'יק, 2007; Levy, Lomsky-Feder & Harel, 2007). במסגרת זו התעורר דיון נוקב בדבר הצורך בתקציב ביטחוני גדול, במידת היעילות והשקיפות של המערכת הצבאית בנוגע לשימוש במשאבי המדינה, בתנאי השירות של מערך משרתי הקבע ועוד (שם). אחת מהתופעות, שהתחוללה על רקע מגמות אלו, היא התפתחותו של מעין ריטואל שנתי במסגרת הדיונים על תקציב המדינה, שבו מתנהל מאבק תקשורתי סביב הדרישות התקציביות של משרד הביטחון וגודלו של תקציב הביטחון (טובי וז"ק, 2007). שלל התהליכים הללו, בד בבד עם שינוי מאפייני העימותים, הובילו להתפתחות מאבקים סביב קביעת זהותה של המדינה, לרבות האופן שבו נתפסים הצבא ותחום הביטחון (סיבוני, 2009; ברזילי, 1992; קימירלינג, 2001).

בשנים האחרונות נראה כי התחולל שינוי תפיסתי נוסף ביחס למשטר הכלכלי בישראל. ב-2008 החל משבר כלל-עולמי, אשר הציף בישראל ובעולם את הבעיות המבניות של המשטר הכלכלי הניאו-ליברלי ואת הכשלים הנובעים מאי-יכולתה של המדינה לפקח על הכוחות השונים בשוק. משבר זה עורר בשיח הציבורי שאלות קשות, כמו האם מדיניות ההפרטה הלכה רחוק מדי?; האם רגולציה היא ערובה להפרטה מוצלחת ואם כן כיצד יש לעשותה?; כיצד נמנע את ריכוז ההון בידי מעטים?; וכיצד נמנע פערים חברתיים ופגיעה בסולידריות החברתית? (פז-פוקס ולשם, 2011).

על רקע אי-נחת זו, קמה בישראל בשנת 2011 מחאה חברתית אשר כללה פעילות נרחבת באתרי הרשתות החברתיות ובמדיה המסורתית, מאהלי מחאה ברחבי הארץ והפגנות ענק (סבירסקי, 2013). מחאה זו שיקפה את תחושת חוסר שביעות הרצון של הדור הצעיר מהמשטר הכלכלי הניאו-ליברלי שתבע בעשורים האחרונים שינוי מרחיק-לכת בזירה הכלכלית. דור זה, כך נטען, חווה באופן האינטנסיבי ביותר את המהלכים הללו ואת עוצמת האכזבה מ"שינוי החוזה" בין המדינה לחברה (Grinberg, 2013; רוזנהק ושליו, 2013). התביעה לשינוי סדרי העדיפויות הגיעה לצד הציפייה כי על המדינה לדאוג לרווחתו של הפרט לרבות מתן שירותים בסיסיים, כמו חינוך ורפואה (רם ופליק, 2013). המוחים הפנו אצבע מאשימה לעבר מוסדות וארגונים שונים ובין השאר הושמעה ביקורת חריפה על גודלו של תקציב הביטחון (בן הדור וריבנאי-בהיר, 2013).

על אף העובדה שהמחאה זכתה לתמיכה רחבה מקרב מגזרים רבים וביקשה לייצג את "העם" תחת ההתנגדות לחלוקת המשאבים, היוזמים והמובילים שלה ברובם היו בני "מעמד הביניים" (רוזנהק ושליו, 2013; רם ופילק, 2013; שנהב, 2013). במובן זה, שימשה המחאה אמצעי לכינון זהות חברתית של "מעמד בינוני" החוצה שסעים פוליטיים, אתניים ותרבותיים מוכרים (רוזנהק ושליו, 2013). יחד עם זאת, ברובד הסמוי הייתה המחאה שזורה בהזיות פוליטיות ואתניות אשר עיצבו את הפוליטיקה בישראל (רוזנהק ושליו, 2013; שנהב, 2013). סקרים שנערכו לימדו כי שיעורי השתתפות גבוהים יותר היו בקרב בעלי עמדות שמאל מדיני אל מול ימין מדיני, חילונים אל מול דתיים, בעלי השכלה גבוהה אל מול חסרי השכלה גבוהה ובעלי הכנסה בינונית ומעלה (הרמן, 2012). מחקר שערכו רוזנהק ושליו (2013) מלמד כי במובנים רבים, אלו הן גם הקבוצות החברתיות אשר מצבן הכלכלי הורע בשיעורים הגבוהים ביותר במהלך עשרים השנים האחרונות. יתרה מכך, לתפיסתו של שליו (2015), שינוי המשטר הכלכלי לא היה מעבר מכלכלה סוציאליסטית לניאו-ליברלית, אלא שינוי המשטר לניאו-ליברלי אשר התבטא בעיקר בהסרת ההגנות והפריבילגיות שלהן זכו מגזרים מסוימים בחברה הישראלית (לרבות אוכלוסיות המשרתים בצבא). עוד בנוגע למחאה, נטען כי ישנן אוכלוסיות אשר נעדרו ברובן מהשתתפות בפעילויות המחאה כמו האוכלוסייה הפלסטינית בישראל (ערביי ישראל) והאוכלוסייה החרדית (שם). יש הסבורים כי אוכלוסיות אלו אף הודרו מגבולות הזהות הקולקטיבית שכוננה המחאה (שנהב, 2013), זאת בין השאר באמצעות שימוש בלקסיקון צבאי ובמוטיבים רפובליקניים לרבות השירות הצבאי כבסיס הצדקה להעלאת תביעות (רוזנהק ושליו, 2013; שנהב, 2013). באופן זה יחסי הכוח בחברה לא השתנו אלא מוסגרו בשיח באופן שונה.

הדעות בדבר תוצאותיה והשלכותיה של המחאה שהתחוללה בשלהי 2011, חלוקות. יחד עם זאת, נראה כי ישנה הסכמה בקרב חוקרים בנוגע להיבט מרכזי אחד: אחת ההשלכות המרכזיות של המחאה היא התחזקות השיח הכלכלי והשיח המעמדי בחברה הישראלית (רוזנהק ושליו, 2013). במסגרת זו, ערערה המחאה על ההנחה כי חלוקת משאבים נקבעת על-ידי תהליכים א-פוליטיים באמצעות כוחות שוק ומומחים פרופסיונליים לכלכלה (אביגור-אשל, 2015). כלומר, המחאה החזירה במובנים רבים את הפוליטי לכלכלי והציגה את האופן שבו תגמולים, שכר ותנאי העסקה הם רעיונות פוליטיים הנשענים על אידיאולוגיה ולא על תורה אובייקטיבית נטולת אינטרסים ותפיסות עולם (רוזנהק ושליו, 2013). כמו כן נראה כי בזיקה להתרחבות השיח הכלכלי, התגבש מגזר בעל זהות מעמדית, ויותר מכך – תחת אותה מעטפת זהותית, יוצא אותו מגזר לא רק למאבקים בעלי אופי חומרי (כמו תביעה להקצאת משאבים) אלא גם למאבקים בעלי אופי פוסט-מטריאליסטי אשר תביעותיהם אינן חומריות אלא נעוצות בתפיסות

ד. ממצאים:

מחקר זה מעלה שלל תובנות על אודות מאפייני השיח הכלכלי במדיה החברתית על אודות האופן שבו מנוהל צבא החובה. הישענותו של מחקר זה על חומרים הלקוחים מהמרחב הווירטואלי, מאפשרת להצביע על מאפייני הייחודיים של השיח ברשת ככלל ועל מאפייניו של השיח הכלכלי באתרי הרשתות החברתיות בפרט. כמו כן המאמר מלמד על אודות תפיסות תגמול ומעמד של המשרתים בשירות חובה, כמו גם על אודות מאפייני הפעולה של משרתי החובה בהקשרים אלו. סוגיות אלו בעלות משמעות מכרעת לממשק היחסים בין הצבא לחברה הישראלית ובין הצבא למשרתיו בהקשר הכלכלי.

1. כלכלת רשת

המחאה שהתרחשה בישראל בשלהי 2011 הייתה, כאמור, בעלת זיקה למחאות שהתחוללו ברחבי העולם המערבי והערבי ב־2010-2011. ממד מרכזי במחאות הללו היה השימוש הנרחב והייחודי במרחב הקיברנטי ובאתרי הרשתות החברתיות כמו טוויטר ופייסבוק. מחקרים רבים בתחום ציינו כי טבעה יוצא הדופן של הפעילות במרחב הקיברנטי מבנה שיח בעל מאפיינים ייחודיים. אופן השיתוף והפצת המסרים באתרי הרשתות החברתיות נשען על מוטיבציה והזדהות אישית: משתמש מעלה תוכן תוך הבעת עמדה אישית או הבעת הזדהות, תוכן זה מייצר הזדהות על-ידי אחרים, אשר בתגובה, ממשיכים את פעילות השיתוף הרשתית בשילוב סממן אישי (Bennett & Segerberg, 2012). מאפיינים אלו של התקשורת הדיגיטאלית, העצימו את הפיכת המרחב הציבורי והמרחב הפוליטי לפרסונלי. פרסונליזציה שמשמעותה היא אזרחים שאינם רק יוצרים תוכן מהותי, אלא גם לוקחים חלק בעיצוב ובהבניית מרחב השיח והפעולה (שם).

נוסף על כך, חוקרים תאורטיים העלו את הטענה כי אתרי הרשתות החברתיות (SNS) טשטשו במידה רבה את הגבולות בין קהלי היעד והתפקידים השונים ויצרו מעין יחידה הומוגנית אחת (Marwick & boyd, 2011; Vitak, 2012). כך, לדוגמה, העלאת הודעה באתר הרשת החברתית טוויטר אינה ממוענת לקהל או לשומע מסוים. גם באתר הרשת החברתית פייסבוק משתמשים חולקים, לרוב, את פרסומיהם עם אלו אשר אושרו כחבריהם מבלי לייחד את המסר לתת-קבוצה. תהליך זה זכה בספרות לכינוי "קריסת קונטקסט" (context collapse) (Vitak, 2012).

מחקר זה מאפשר ללמוד על אודות מאפייני השיח הרשתית ביחס לסוגיות הנוגעות

לממד הביטחוני-כלכלי. אולם, מעבר לכך, המחקר תורם גם להבנת מארג היחסים בין השיח הכלכלי בזירת המדיה החברתית ובין השיח המתקיים ומתפתח בזירות המדיה המסורתיות.

לאורך השנים, העניק השיח הכלכלי-ביטחוני מקום רב לדיון בתקציב הביטחון. במסגרת זו, עיקר ההתמקדות הייתה בגודלו של התקציב בזיקה לצמיחה הכלכלית ובסדרי העדיפויות הלאומיים. כמו כן הדיון על אודות שכר משרתי הקבע מצוי אף הוא בשיח כבר למעלה משני עשורים. טבעו האישי והפרסונלי של השיח ברשת, בשילוב השיח הכלכלי המדובר דרך מגוון שחקנים, הבנה ככל הנראה שיח כלכלי-ביטחוני בעל מאפיינים שונים מעט מהשיח המסורתי. שיח זה נוטה לאמץ נקודת התבוננות מיקרו-כלכלית. אחת התובנות אשר עלו במחקר זה, היא כי מוקד הדיון במדיה החברתית הוא סוגיות הנוגעות לרווחתם הכלכלית של האזרחים והמשרתים בחובה. כלומר, ההתמקדות היא ביחידות הכלכליות הקטנות בחברה - הפרט והמשפחה.

ההתבוננות בתקציב הביטחון ובמערכת הביטחונית כמי שפוגעים בעקיפין ברווחתם של האזרחים ושל השכבות החלשות, אינה חדשה לחלוטין. לדוגמה, כבר בשנת 1990 נכתב בעיתון "הארץ" על-ידי נחמיה שטרסלר כי "אם ברצוננו במשק צומח המאפשר הזדמנויות והגשמת חלומות, אם רצוננו למנוע מצעירים לעמוד בתור לאשרות ברח' הירקון, צריך למצוא פתרון שיאפשר הקטנת הנטל הביטחוני". יחד עם זאת, טענות מסוג זה היו, עד לאחרונה, שוליות ביחס להיבטים אחרים. אף כי הנושא לא נחקר עדיין לעומק, אני סבורה כי תובנה זו אינה נשארת בזירה הביטחונית בלבד. נראה כי התארגנויות המחאה של השנים האחרונות בארץ ובעולם אשר התמקדו בהיבטים כלכליים, בשילוב מאפייני השיח במדיה החברתית (שהיוו פלטפורמה מרכזית במחאות אלו), הובילו לשינוי מאפייני השיח הכלכלי במרחב הציבורי ומעבר מהרמה המאקרו-כלכלית לרמה המיקרו-כלכלית.

תובנה נוספת אשר עלתה מניתוח השיחות נוגעת לנשאי השיח הכלכלי-ביטחוני ברשת. אין ספק כי משרתי החובה ומערך החובה היו במרכז הדיונים יותר מכל נושא אחר, אבל יותר מכך – ניתן לזהות גם את הדומיננטיות שלהם כחלק פעיל בשיח, כמשרתי חובה בהווה או בעבר. ניתן להסביר תופעה זו על-ידי מגוון גורמים: החל מנורמטיביות השימוש במדיה החברתית בקרב קבוצת הגיל של המשרתים, דרך רוחבה וגודלה של אוכלוסיית המשרתים בצה"ל בעבר ובהווה, ועד להיותו של צה"ל "צבא העם" המעורר הזדהות עמוקה של החברה הישראלית עם חיילי החובה ומשפחותיהם. כך או אחרת, דומיננטיות זו מבנה את קבוצת משרתי החובה כמחוללת שיח אשר היא שהובילה את השיחה על אודות צרכיה, ואליה הצטרפו קבוצות שיח נוספות, לרבות הורי המשרתים בהווה ובעבר.

לצד התובנות על אודות נשאי השיח ועל התוכן שבו, ניתן לעמוד על הרטוריקה ועל סוג השחקנות אשר נקטו בה כותבי הפוסטים והשיחות שנותחו במחקר זה. ממצאי הניתוח מלמדים כי הכתיבה התאפיינה ברובה ברטוריקה לעומתית וביקורתית. אותה רטוריקה לעומתית, נובעת ככל הנראה משילוב בין שלושה גורמים עיקריים:

1. פעילות במרחב הווירטואלי ובמדיה החברתית אינה מתקיימת במנותק מהתקשורת הממוסדת (Van Lear & Van Aelst, 2010; Rebillard & Toubol, 2010). בין שני המרחבים ישנו הדהוד כאשר תכנים מהתקשורת הממוסדת נידונים במרחב הווירטואלי, ותכנים ויראליים במרחב הווירטואלי מסוקרים במדיה המסורתית (Nahon & Hemsley, 2013). במדיה הממוסדת (עיתונים, טלוויזיה), השיח בנושא כלכלה וביטחון נשען ברובו על דוברים מסורתיים ומייצג את השיח המתנגח או המתחרה בין משרד האוצר למשרד הביטחון. ניתוח החומרים במחקר זה, מלמד כי השיח במדיה החברתית, בנושאים אלו, נוטה, במידה רבה, להידמות לשיח בתקשורת הממוסדת.

2. מאפייני הפלטפורמות, ובמיוחד של אתרי הרשתות החברתיות, מאפשרים לפרט (ויותר מכך – לחיילי החובה) להישמע ולקבל הנכחה באופן שאינו מתאפשר בקלות כזו בכלי מדיה אחרים (Bennett & Segerberg, 2011; Kapidzic & Herring, 2015) על כן, פעמים רבות משמש כלי זה ערוץ לחשיפת תכנים ועמדות ביקורתיות אשר אינם נשמעים או אינם מקבלים בולטות בערוצים הממוסדים. אף כי השיח בנושא כלכלה וביטחון נטה, כאמור, לאמץ את הטון הביקורתי במדיה המסורתית, הוא הכיל אספקטים ייחודיים אשר הקנו לו ממדים אישיים ופרסונליים שהדגישו את קולם של החיילים.

3. בארבע השנים האחרונות בארץ ובעולם התחוללו שלל מחאות וירטואליות, עד כי לא ניתן לתאר כיום מחאה המבקשת לעורר הדים, מודעות ציבורית ואף לייצר שינוי ממשי ללא הישענות על המדיה החברתית (ריבנאי-בהיר, 2015). נוסף על כך, על אף איסור המחאה החל על חיילי החובה, נראה כי מחאה במרחב הווירטואלי נתפסת על-ידי החיילים כ"שטח אפור". ריבוי מחאות החיילים במרחב הווירטואלי במהלך השנתיים האחרונות, בשלל תחומים, מלמד כי פרקטיקת המחאה במדיה החברתית השתרשה בקרב אוכלוסייה זו כנורמה.

לצד זאת, יש לזכור כי אי הנחת והביקורתיות הרבה המובעת ברשת אינם עומדים בפני עצמם, אלא שזורים בתהליכים המתרחשים בזירה הכלכלית, בזירה הביטחונית ובזירה החברתית בישראל, אשר נדונו בהרחבה בפרק הקודם. המארג השלוב בין מאפייני הזירה לרקע הכללי, מהווה מצע להבנת ממצאי ניתוח השיחים אשר יפורטו בפרקים הבאים.

2. שליחות מתגמלת – שירות החובה ומודל התגמול

2.1. שכר עמלנו

מאז הקמתה, מתקיים בישראל חוק שירות הביטחון הקובע כי חובת השירות בצה"ל חלה על כל אזרח ישראלי או תושב קבע (שנמצא כשיר לשירות) ומי שאינו עומד בחובה זו צפוי לרוב לסנקציות משמעותיות. חובה זו היוותה בסיס להפיכתו של השירות הצבאי בישראל למרכיב מרכזי בהגדרת השייכות ובסימון האזרחות וגבולותיה (Levy, Lomsky-Feder & Harel, 2007; פלד, 1993; הלמן, 1994; ששון-לוי, 2006). יתר על כן, השירות הצבאי, אינו מסמל רק השתייכות לקולקטיב לאומי אלא גם מידת פטריוטיות הנמדדת ביחס לתפקיד שאותו ממלא היחיד במהלך שירותו (ששון לוי, 2006). המבנה ההירארכי של השייכות שיקף, אם כן, את התפיסה כי השירות הצבאי והתפקיד הצבאי מגלמים את מידת הנאמנות והתרומה של הפרט. אותה שייכות אפשרה למשרתים לפרוט את השירות הצבאי, במהלכו ולאחריו, לתגמולים סימבוליים וחומריים מחוץ לצבא (Levy, Lomsky-Feder & Harel, 2007; פלד, 1993; הלמן, 1994; ששון-לוי, 2006).

בה בעת, מודל התגמול החומרי שליווה את מודל שירות החובה כלל תגמול כספי מועט למשרתים. ייעודו של תגמול זה, כך הובהר לאחרונה, הוא לכל היותר מילוי צרכים בסיסיים ולכל הפחות דמי כיס. מודל זה נשען והובנה, בין השאר, על תגמול חומרי מועט לצד הנחה שישנם תגמולים סימבוליים, חברתיים ואישיים הנלווים לשירות בצבא (אריאן, פיליפוב וקנפלמן, 2009; Levy, 2009).

כך לדוגמה, במחקר שנערך בקרב בני נוער מועמדים לשירות ביטחון, הודגש מרכיב התרומה וההקרבה כבסיס למוטיבציה ולרצון להתגייס (ריבנאי-בהיר ואביר, 2012). ערכים אלו מתייחסים בין השאר לקושי שבשירות הצבאי, לסיכון הכרוך בשירות קרבי ולהשהיית חיי האזרחות הנדרשת מהמתגייסים. אולם נוסף על כך, ערכים אלו מאגדים בתוכם הפנמה וקבלה של מודל התגמול החומרי (אביר, 2013). כלומר, היעדר תגמול חומרי משמעותי היווה בסיס לחיזוק תפיסת התרומה וההקרבה. מודל התגמול החומרי זכה לאורך השנים לעיסוק מועט ביותר כאשר למשך 12 שנים חלה סטגנציה בעדכון סכום התגמול החומרי. עובדה זו השתנתה בעשור האחרון כאשר התרבו התביעות לעדכון ולהעלאת התגמול החומרי. תביעות אלו עלו בעיקר באמצעות הצעות חוק, עתירות לבית המשפט העליון, מחאות ברשת ועוד (אביר, 2013; בן אליהו ופומרנץ-זורין, 2005).

בהתאמה, אחת הטענות המרכזיות אשר הדהדו במחקר זה בשיח הרשתי ביחס למודל החובה, נגעה למצבם הכלכלי של החיילים, כמו גם למצבם הכלכלי של משפחותיהם. ניתוח השיח ברשת העלה בעוצמה טיעונים אלו והצביע על תפיסת קושי ממשית בנוגע ליכולת של חיילי החובה לחיות ברווחה ואף לממן את צורכיהם הבסיסיים. הכותבים ברשתות טוענים, כי שכר חיילי החובה/דמי הקיום שלהם אינו מספק ומחייב שימוש נרחב במקורות אלטרנטיביים (חיסכון, הורים, עבודה, תרומות). הטענות מתייחסות הן למימון צורכיהם השוטפים והיום-יומיים (לרבות אספקת ציוד הנדרש להם במילוי תפקידם) והן למימון "מותרות", כמו חשבונות טלפון ובילויים.

הנה שתי דוגמאות, האחת נכתבה על-ידי חייל והשנייה על-ידי אימו של חייל: "הציוד יקר, אנחנו לא יכולים להרשות לקנות אותו בעצמנו ולאף אחד לא אכפת, בבקשה תעזרו לנו להתחמם".

"גם בני היה בהנדסה קרבית ואם אני לא הייתי מספקת לו את כל מה שצה"ל לא סיפק, הבן שלי היה באותו מצב של החיילים האלה".

יתר על כן, אחדים מהכותבים טענו כי החיילים ובני משפחותיהם התבקשו באופן מפורש על-ידי מפקדיהם להשלים ציוד הכרחי מכספם.

טענות מסוג זה מתלוות לדרישה חד-משמעית להעלאת התגמול הכספי לחיילים בשני אופנים: באופן ישיר – שכר גבוה יותר משמעותית, ובאופן עקיף – הטבות בהווה ובעתיד לקהילת המשרתים בחובה (לדוגמה, חלוקת קרקעות).

זווית נוספת של אותה טענה נוגעת להשלכות העתידיות של היעדר תגמול חומרי ממשי בזמן שירות החובה. כך נכתב באחת השיחות:

"החיילים המשוחררים חסרי יכולת להתקדם בחיים, שכן במהלך שירותם לא חסכו ולא הרוויחו".

ציטוט זה מדגיש את תפיסת השירות הצבאי לא רק כנטל על חיילי החובה ומשפחתו בהווה, אלא גם בעתיד, כנטל בעל השלכות כלכליות מרחיקות לכת על המשך חייו של החייל. נקודת מבט זו מעמידה במרכז הדיון הכלכלי את המחירים הכלכליים שמשלמים הפרט ומשפחתו ולא את המחיר החברתי-קולקטיבי. במובן זה, ישנו כאן חיזוק לטענה כי השיח הכלכלי עבר פרסונליזציה וכי מתרחש תהליך של העתקה מעיסוק במאקרו-כלכלה לעיסוק במיקרו-כלכלה.

סוגייה נוספת שעלתה בהקשר זה היא 'הזכות לשרת', הכוללת דיון בתפיסות

הדרה והכלה של אוכלוסיות בחברה הישראלית באמצעות הגיוס לצה"ל. בעבור קבוצות ויחידים מסוימים בחברה הישראלית, היעדר נגישות לשירות צבאי או לתפקידים שונים בשירות הצבאי נתפסים כהדרה ממשאבים חומרים וסימבוליים (לומסקי-פדר וכן ארי, 2003). זאת, מבלי להכריע בסוגייה האם התמורות שחלו לאורך השנים פגעו, במידה מסוימת, במעמדו של צה"ל ובערך השירות הצבאי (Levy, 2009; ששון לוי, 2006). פעמים רבות מועלית ביקורת מסוג זה על-ידי קבוצות אינטרס המזוהות עם מגזרים אתניים, לאומיים ומגדריים (נשים, בני מיעוטים). לחלופין, טענות אלו נשמעות על-ידי יחידים הדורשים לממש את זכותם לשרת על אף היותם בני שחרור בשל סיבות אישיות (כמו מחלה או נכות) (זיידמן, 1996).

ניתוח השיחות במרחב הקיברנטי מלמד על ממדיה הכלכליים של "הזכות להתגייס". הטענות בדבר אי-מילוי צורכיהם החומריים של חיילי החובה והדרישה להתאימם להוצאות הנדרשות מהם, מתורגמות בהקשר זה לטענה בדבר אפליה. משמעותו של אותו קושי כלכלי בעבור משפחות ממעמד כלכלי נמוך, הוא חוסר יכולת ממשית לדאוג לצורכי החייל. יתר על כן, טענות אלו אף מתגברות ביחס לשירות בתפקידי לחימה. מכאן, עולה הטענה כי הזכות להתגייס אינה קיימת בעבור המעמד הכלכלי הנמוך אשר לא יוכל לסייע לחייל בזמן שירותו. וכך נכתב באחת הקבוצות:

"ילד חי עם אמא חד-הורית לא יכול להרשות לעצמו להתגייס כי הוא יודע שלא יוכל לעזור לאמא שלו לשלם על ההוצאות [שלו]"

אחדים אף התייחסו לצבא כאל תקופה שכדי להצליח לשרוד אותה ברווחה כלכלית מינימאלית, יש להיערך ולחסוך לקראתה כסף. כלומר, כדי לבסס את יכולותיה הכלכליות לתמוך בבנה החייל, על המשפחה להפנות לכך משאבים לא רק בזמן השירות הצבאי אלא שנים קודם לכן. מעניין לציין כי טיעון דומה עלה במחקר שנערך על קבוצת משרתים יוצאי אתיופיה (ברוקר ומשה, 2016; ברוקר ומשה, 2015). נראה כי הקושי הכלכלי הכרוך בשירות הצבאי והעיסוק בו מלווה קבוצות אוכלוסייה נרחבות מקרב החברה הישראלית. קושי זה כמובן בא לידי ביטוי גם במחאת קיץ 2011 (רוזנהק ושלי, 2013; סבירסקי, 2013).

מלבד הצורך בתגמול חומרי אשר יהלום את הוצאות החיילים בזמן שירותם, לא פעם נטען כי התגמול צריך להלום גם את שוק העבודה האזרחי – כלומר שכר בהתאם להשקעה, לשעות העבודה ועוד. דבריו של הגולש הבא מחדדים סוגייה זו: "למה חיילים שמשרתים את המדינה, נותנים מעצמם וזה לא מובן מאליו בעולם

המערבי, צריכים לקבל משכורת שבעיני המתבונן העולמי היא משכורת של ילד במפעל נעליים באינדונזיה? ככה הרגשתי כחייל לוחם שאפילו משכורת מינימום לא מקבל, כחייל שאמור להקריב את עצמו למען המדינה, כחייל שיום ולילה שומר בקור בחום, בגשם ולפעמים בצל ומגיע פעמיים בחודש הביתה, ויש כאלה שפחות".

ציטוט זה מצביע על העובדה כי ההשוואה לשוק העבודה המקומי כמדד לשכר, עשויה להתרחב אף אל מחוץ לישראל, אל שוק העבודה העולמי. אף כי השוואה זו ייחודית ולא חזרה על עצמה, בכוחה להצביע על מגמה.

טענות אלו מערערות על הנתק שהיה מקובל עשרות שנים, בין התגמול החומרי שניתן לחייל ובין הוצאותיו, כמו גם על הנתק שהשתרש בין התגמול החומרי שניתן לחייל ובין מדדים הנהוגים בשוק העבודה האזרחי לחישוב תגמול הולם, מדדים כמו נפח התפקיד, משך שעות מילוי התפקיד ועוד.

משמעותה הבלתי נמנעת של העלאת שכר חיילי החובה היא העלאת הוצאות הביטחון (בין אם התשלום יהיה חיצוני או פנימי לתקציב הביטחון). דיונים מסוג זה, על אודות תקציב הביטחון, גררו לא פעם ביקורת ציבורית ותקשורתית. יחד עם זאת, מרבית הכותבים אינם משייכים את ההשקעה בשכר חיילי החובה להשקעה בביטחון הלאומי, כי אם להשקעה בביטחון החברתי. כלומר, שינוי המודל התגמולי לחיילי החובה נתפס כ"צדק חברתי" ודאגה לצרכיה של אוכלוסייה מוחלשת הנזקקת לסיוע ולתרומות.

מעקב אחר יחסי צבא-חברה ויחס צה"ל למשרתיו לאורך השנים, מלמד כי בעבר היינו עדים ל"התעוררות" דומה של אנשי צבא לקידום האינטרסים שלהם – בעשור הקודם דובריה המרכזיים של התעוררות זו היו אנשי מילואים אשר העלו תביעות ביחס להסדרי הגיוס והתגמול (ז"ק ואחרים, 2001). פעולה זו ביקשה אף היא לערער על ההנחות שהיוו את בסיס הלגיטימציה למודל שירות המילואים כפי שהתקיים (כמו השירות כחובה אזרחית, אוניברסליות השירות, מרכזיות ערך הביטחון והשתתפות מתגמלת) (ז"ק ואחרים, 2001). הפעילות החברתית בנושא המילואים באה לידי ביטוי בעיקר בחקיקה ובפעילות פרלמנטאית ובהתארגנויות חברתיות שחרטו על דגלן את הקידום ואת הטיפול באוכלוסיית משרתי המילואים (כמו "התנועה לקיצור שירות המילואים" ו"פורום מג"דים מח"טים") (Levi, 2009; שני וקוצ'יק, 2007). אף כי פעילותם של אנשי המילואים עסקה בשלל נושאים, לרבות שוויון בחלוקת הנטל, הכרה והוקרה ותנאי המשרתים, עיקר המיקוד שלהם היה במתן תגמול ייחודי למיעוט המשרת

(לרוב בעל משמעות כלכלית) (Levi, 2009).

אלא שהנפח שתפסה סוגייה זו בסדר היום הציבורי הלך ופחת בהדרגה בעשור האחרון, בין השאר בעקבות שני חוקים שהתקבלו בכנסת: חוק טל, העוסק באוכלוסייה החרדית, וחוק שירות המילואים אשר עוסק בשינוי מערך המילואים ובמתן תגמול הולם למשרתים (ז"ק ואחרים, 2001).

לכן עולה השאלה מדוע במציאות הנוכחית התעוררה הסוגייה ביחס לחיילי החובה ולשירות החובה דווקא? התמורות אשר חלו בזירה החברתית, בזירה הכלכלית ובזירה הביטחונית, אשר תוארו לעיל, מאפשרות לחדד את הבנת ההתעוררות הנוכחית. להלן נדון בהרחבה בנושא זה.

2.2. "הזכות לקנות בית": חוזה רפובליקני בלתי ממומש

השיח ברשת מצביע על מיקוד בתגמול חומרי כבסיס לחוסן כלכלי-חברתי ולא מתמקד באופן ישיר בתגמול כתרומה לביטחון המדינה. נקודת מבט זו אינה נותרת אך ורק ביחס לתגמול החומרי המיידי של חיילי החובה, אלא מתרחבת ונמשכת אל זכויותיהם הכלכליות לאחר שירותם הצבאי.

כותבים לא מעטים העלו ביקורת על אודות יוקר המחייה בישראל, לרבות מחירי הנדל"ן. טענות אלו הועלו תוך יצירת זיקה בין מילוי חובת השירות הצבאי ובין היעדר היכולת להגיע לחיי רווחה כלכלית בישראל. כך, למעשה, העמדה הכלכלית-חברתית, כפי שבאה לידי ביטוי ביחס לתגמול משרתי החובה, מוכפפת באופן מוחלט לעיקרון הרפובליקני – על המדינה לדאוג לצורכיהם ולרווחתם של אלו אשר תרמו למדינה באמצעות שירותם הצבאי (ואולי רק להם). הנה דברים שנכתבו על-ידי הורה לחייל:

"אני שחינכתי את ילדי לנאמנות לארצנו, לוחמים בצבא, לא אתפלל שמיטב הנוער עוזב לנכר ולא רוצה לשרת. הילדים לא יכולים לראות את התמודדות היום-יומית ולשמוע את המילה אין [...] אנא, זו זעקת כאב לעזרה לשינוי לחיות בכבוד!"

דברים דומים נכתבו על-ידי מי ששירת בעצמו:

"אתה קם חודש אחרי השחרור מהצבא ואין לך כיוון בכלל מהחיים ומעכשי אתה יודע שאתה צריך לאגור כסף כי בשביל לקחת משכנתא בישראל אתה צריך הון עצמי של 30%!!!" עיקרון מוביל באתוס הביטחוני הוא הצורך להבטיח את המשך קיומה של מדינת ישראל, כאשר הקיום הביטחוני מתייחס, בין השאר, לאפשרות להעניק לתושבי ישראל איכות חיים. אחת הטענות הנוקבות שעלו בהקשר זה נוגעת לזיקה שבין השמירה על הקרקע במובן הביטחוני ובין הקרקע כאדמת

"נלחמתי על הקרקע הזו, וכשאני מבקש לגור בה לצערי זה לא אפשרי".

השירות הצבאי, אם כן, מוצג בשיח בבסיס הלגיטימציה המרכזי לתביעת זכויות כלכליות. הטענות בדבר הבטחה לא ממומשת משקפות במידה רבה סדיקה או אכזבה מן החוזה הרפובליקני. הנחת היסוד בבסיס טענות אלו היא כי הקשר בין שירות צבאי ובין השתייכות לחברה נושא עימו הבטחה (גם אם מוגבלת) לחיי רווחה כלכלית. הקול המתון של שיח זה מבקש מגופי המדינה השונים לדאוג לאזרחים באמצעות מתן שירותים (רפואה, חינוך) ובאמצעות ניהול משטר כלכלי שיאפשר חיי רווחה. בהקשר זה, הדרישה המרכזית, בדומה לדרישת מחאת 2011, היא הורדת יוקר המחיה ומחירי הדיור. השיח המוקצן יותר מייחס זדון להפרת החוזה עד כדי טענות לניצול מכון של חיילי החובה. במסגרת זו, ישנה קריאה מפורשת לשבירת החוזה גם מצד האזרחים באמצעות סירוב להתגייס או סירוב לשרת בתפקידי לחימה ולבחור בתפקידים בעלי רמת מחויבות ואינטנסיביות פחותה. בשני השיחים, זה המתון וזה המוקצן, ההיטל הכלכלי על השירות הקרבי נתפס כגבוה ביותר. כלומר, עסקה זו, בראייה כלכלית היא העסקה הפחות כדאית שמצריכה הוצאות גבוהות, אינה מאפשרת עבודה או רכישת מקצוע במקביל לשירות והניסיון הנרכש במסגרתה אינו מהווה יתרון בשוק התעסוקה האזרחי.

2.3. נשיאת הנטל הכלכלי

הצורך של משרת החובה להיתמך כלכלית בהווה, כמו גם המציאות הכלכלית שאיתה ייאלץ להתמודד בעתיד, נתפסים, כאמור, כפגיעה בו ובמשפחתו. יותר מכך – אל מול אוכלוסיות אחרות שלא מתגייסות, מתחדדת הבעייתיות ואיתה הטענה להיעדר שוויון בחלוקת הנטל הכלכלי ברמת הפרט והמדינה, בזמן השירות ולאחריו. על כך מלמדת הדוגמה הבאה:

"איך עוזרים לילד אשר הולך לשרות צבאי [...] על מנת שלא יחסר. צריך לעבוד בעבודה נוספת, אלא שאז צריך לשלם מס נוסף. והעזרה אשר היה נותן בעבודתו חסרה לנו [...] הילד הולך לשרות המדינה, אנחנו שוברים את הראש עם כסף לקנות לו ביגוד הולם ולכלכל את מה שהצבא לא נותן. בעוד שמגזרים שלמים לא משרתים, עובדים, מכרסמים בביטחון המדינה ולאף אחד אין תשובה. מה עושים????"

מלבד עצם אי הגיוס, ישנה התייחסות לחלוקת משאבים לא צודקת בשל הטענה לתקצוב יתר של לומדי הישיבות, בשל היעדר נשיאה בנטל המיסים ובשל הימנעותה של האוכלוסייה החרדית מהשתלבות בשוק העבודה. כך לדוגמה

"אני רואה את אלפי החיילים שמבלים ימים ולילות בשטחים בשביל להגן עלינו!!! אותם חיילים שברגע שהם ישתחררו יהיו נטולי עבודה, לא תהיה להם אגורה בכיס [...] אותם הרוגים שמשפחותיהם קרסו. ומהצד השני אני רואה את כול ההטבות הולכות לכפיי טובה שלא חשבו אפילו להתגייס או לתרום למדינה באיזו שהיא דרך. אני טוען שכולנו שווים בזכויות ובחובות!!!! מי שנותן מקבל!!!".

שיח ההוגנות, הניצב בבסיס הטיעונים להיעדר השוויון, הוא דומיננטי ומרכזי בעבור בני הנוער ובעיקר בקרב אלו המועמדים לשירות ביטחון (ריבנאי-בהיר ואבדר, 2012). התמקדותו של שיח זה בעת הנוכחית באוכלוסייה החרדית, מושפע במידה רבה מהדיון התקשורתי והפרלמנטארי על אודות חוק טל. אמנם המחקר הנוכחי התמקד בזירה הכלכלית ברשת ועל כן טבעית היא ההתמקדות בהיבטים הכלכליים של השוויון בנטל, אך יחד עם זאת – ממצאי מחקרים קודמים שערכנו בנושא (הערכת מצב צבא חברה, 2014) מלמדים כי גם סביב דיוני הרשת בוועדות שעסקו בתחום, המשמעויות הכלכליות של אי גיוס האוכלוסייה החרדית הן שעמדו במרכז הדיון. ההיבטים הביטחוניים והחברתיים זכו להתייחסות, אך היו משניים.

הנטל הכפול וההתמקדות בממד הכלכלי מבהירים כי אי הגיוס אינו בהכרח הגורם המרכזי לתפיסת היעדר השוויון בחלוקת הנטל. במובן זה, גיוס חובה לאוכלוסייה החרדית אינו נתפס כפתרון האולטימטיבי כי קיימת ההנחה שחייל חרדי יקבל דמי קיום/שכר הרבה יותר גבוה. כך עולה, לדוגמה, מהדברים הבאים:

"אין שום היגיון לגייס אזרח חרדי בגיל 21, מאחר שבגיל הזה אותו אזרח יהיה כבר נשוי ועם מספר ילדים. לכן לא רק שאותו אזרח לא יתרום משמעותית לשום גוף בו הוא ימלא את שירותו [הוא] אף יעלה למדינה הרבה יותר מחייל או איש שירות אחר (מאחר שיש לתמוך במשפחתו של אותו חייל חרדי). הדבר יעיק על תקציב מערכת הביטחון וכמובן שייצור חוסר שוויון בשכר. הואיל והתרומה של אותו חייל חרדי עם מספר ילדים תהיה שולית (עם כל הכבוד, את חיילי צה"ל "טוחנים" במהלך שירותם הצבאי ואבא לילדים לא יוכל לשרת באותה צורה) והואיל ושכרו יהיה גבוה בהרבה משכרו של חייל רגיל אשר תורם יותר – יגדל הגרעון בתקציב מערכת הביטחון".

לכן, ניתוח השיחות שעלו ברשת מלמד כי מרכז הכובד של הטענה להיעדר הוגנות אינו נעוץ בעיקרו בקבוצת הייחוס הלא משרתת, אלא בתגמולים שלהם זכאים אלו שמתגייסים. אם כך, גם הדיון על אודות נטל השירות נשען

על התפיסה כי החוזה הרפובליקני בין המדינה לפרט אינו ממומש. כך כתב אחד הגולשים בעמוד הפייסבוק של יאיר לפיד:

"אז מתי אתם מבטלים את השטות הזו כבר "שוויון בנטל" [...] ומתחילים לשפר את התנאים של החיילים שכבר משרתים ותורמים? [...] ישנם בסיסים בהם האוכל ברמה ירודה, תנאי המחיה לא טובים. המשכורות של כלל החיילים פשוט בושה, המענקים נמוכים. אין מספיק מלגות ועזרה אחרי הצבא. תעזרו להם במהלך הצבא להשלים ולשפר בגרויות, לעשות פסיכומטרי, ללמוד מקצוע [...] תעודה כלשהי".

אותו כותב אף ממשיך ומדגיש כי שוויון בנטל, מנקודת המבט של תגמולים חומריים, הוא יעד שאינו בר השגה (גם בין אלו שמתגייסים) ועל כן כלל אין לשאוף אליו:

"אתם רוצים להביא עוד 2000-3000 חיילים מיוחדים, לעשות בשבילם הכל כדי שהצבא יתאים להם, לשלם להם משכורות גבוהות והכל בשביל מה? בשביל שוויון בנטל שלא קיים? אין ולא תהיה כזו חיה. אפילו חיילים שמשרתים עושים שירות שונה. אחד יוצא מ-3 אחה"צ ועובד, השני סוגר 21 בבסיס. כ-45% מהנשים בישראל לא משרתות בצבא. איפה השוויון כאן? חיילים שמשרתים 17 חודשים לעומת חיילים שמשרתים 36".

מכאן שהשיח הכלכלי-ביטחוני במדיה החברתית מעדיף את עיקרון התגמול הפונקציונלי על פני עיקרון ההוגנות והאוניברסליזם. משמעותו של העיקרון החלופי הוא על המערכת לתת תגמול גבוה לאלו אשר מבצעים תפקיד חיוני ומהותי לחברה.

3. דיון וסיכום: צבא (חוב) עם

מחקר זה מצביע על שלוש תובנות מרכזיות העשויות להוות אתגר ממשי ביחסי צבא וחברה. השדה אשר נבחן בעבודה זו התמקד בזירות שיח כלכליות במדיה החברתית, אשר על כן, יש לראות את ממצאי העבודה ככאלו המשקפים שיח כלכלי שאיננו בהכרח מכיל את כלל העמדות והתפיסות כלפי צה"ל והשירות צבאי. תובנות אלו אינן עומדות לבדן אלא שלובות האחת בשנייה ומשתלבות במצב החברתי-כלכלי של החברה הישראלית:

1. אוכלוסיית המשרתים בחובה התגבשה כמגזר בעל זהות מעמדית-כלכלית דומיננטית.

2. חל שינוי בתשתית התפיסתית של מערך התגמולים בעבור המשרתים בצה"ל

3. התבססה פרספקטיבה כלכלית הרואה בארגון הצבאי נטל לא רק על אזרחי המדינה אלא גם על משרתי החובה עצמם.

להלן נדון בכל אחת מהתובנות הללו.

3.1. משרתי החובה כמגזר בעל זהות קבוצתית מעמדית

שירות החובה כמקור לגיטימציה להובלת שינוי והשתתפות במחאות אינו חדש: מחאת 'ארבע אימהות' שהובילה ליציאה מלבנון, המחאות לשחרור השבויים, הדרישה לחקירת תאונות אימונים וכשלים – כל אלו ועוד היו התארגנויות אשר במרכזן עמדו חיילי החובה (לב, 2008). יחד עם זאת, סוכני המחאות היו לרוב גופים אזרחיים ומשפחות החיילים ולא משרתי החובה עצמם. כמו כן במרבית המקרים המחאה עסקה בסוגיות של "חיים ומוות". נראה כי לאחרונה חל שינוי מסוים הן במאפייני המחאה והן במאפייני הזהות הקבוצתית של אוכלוסיית המשרתים.

ואמנם במהלך שלוש השנים האחרונות אנו עדים לשלל התארגנויות מחאה שיזמו והובילו משרתי החובה לטובת קידום מטרות שונות. בין השאר ניתן למנות את המחאה שכונתה "דוד הנחלואי" (ריבנאי-בהיר ואביר, 2014), מחאת שכר חיילי החובה (אביר, 2013), מחאת הזקן (אביר, 2015) ומחאת הנסיעה ברכבת ישראל. אף כי מחאות אלו עסקו בנושאים מגוונים, ניתן לראות באופן ברור כי רבות מהן נשאו אופי מטריאליסטי והתמקדו בחלוקת משאבים חומריים.

מגמות אלו מסמנות את התגבשותה של קבוצת משרתי החובה כמגזר בעל זהות ואינטרסים מובחנים, אשר בכוחו לגייס תמיכה למחאה ולחולל שיח הולך ומתרחב. יתר על כן, נראה כי זהות זו מכוננת ברובה סביב מאפיינים מעמדיים-כלכליים.

ממצאי מחקר זה, כמו גם ממצאי מחקרים קודמים שנערכו בתחום, מאפשרים להצביע על מספר תהליכים העומדים בבסיס שינוי זה, לרבות התרחבות הסקטוריאליזציה בחברה הישראלית, הדיה של מחאת 2011 ומאפייני המחאה ברשתות החברתיות.

מודל גיוס החובה עודו משמר במידה רבה את עיקרון האוניברסליזם, אשר הבטיח שונות תרבותית וחברתית רבה (לומסקי פדר ובן ארי, 2003), אולם התפצלות החברה הישראלית לתתי-קבוצות והכניסה לתהליך של היפר-סקטורליזציה, סודק למעשה את הקשר שבין החוזה הרפובליקני לעיקרון האוניברסליזם.

ריבוי התרבויות יותר ויותר בא לידי ביטוי באמצעות מחאות פומביות הטוענות לאפליה, לאי־צדק ולהדרה ממשאבים. מחאות אלו אינן מערערות על ערכו של עיקרון האוניברסליזם, אלא דווקא מבססות את תביעותיהן על ההבטחה לקיומו בצבא ובחברה (לוי, 2015). מכאן שמתבססת תפיסה כי העיקרון הרפובליקני המבטיח שוויון משאבי (בין קבוצות מגדריות, אתנו־לאומיות, דתיות ומעמדיות) בתמורה למילוי חובת הגיוס – אינו מתקיים.

גם אם נדמה כי עיקרון האוניברסליזם מתקיים בזמן השירות הצבאי, הרי שבמציאות הכלכלית בישראל הוא מתמוסס. כך, לדוגמה, הולכת ומצטמצמת הלגיטימציה לתעדף בזמן השירות את קבוצת המשרתים "השקופה", קרי משרתים המהווים חלק מהקבוצה הדומיננטית וההגמונית בצבא. בד בבד, המשרתים בשירות החובה מקרב קהילת יוצאי אתיופיה, קהילת הבדווים או קהילת הדרוזים אשר משתלבים בצבא, מגיעים לתפקידים בכירים וזוכים להון הסימבולי של השירות הצבאי, בסופו של תהליך משתחררים למציאות חברתית וכלכלית שונה. עבורם, ההון הסימבולי לו זכו בזמן השירות אינו בר־פריטה בשוק האזרחי. משמעות הדבר היא כי כרטיס הכניסה הרפובליקני לבדו לא מבטיח "קנייה במכולת".

המחקר הנוכחי מלמד כי אותה תחושת אכזבה המתוארת במחקרם של ברוקר ומשה (2015; 2016) ביחס לקהילות הבדווים ויוצאי אתיופיה המשרתים בצבא, קיימת בקרב משרתים רבים אשר אינם מזוהים עם מגזר זה או אחר. הטענה לפיה החווה בין המשרתים למדינה ולצבא אינו ממומש, חוצה מגזרים ונשמעת בזירה האינטרנטית כקול גנרי של "חיילי החובה". יתר על כן, ציפייה זו אינה מוגבלת בזמן אלא מתייחסת להנחה כי הם זכאים ליחס או למעמד מועדף בהווה – בזמן שירותם, כמו גם בעתיד (שם). כמובן שבעבור הקבוצות החלשות הפער בין הבטחת השוויון והאוניברסליזם ובין המציאות בצבא ומחוצה לו במפגש עם המדינה והחברה הישראלית – רחב יותר, אך עדיין אינו ייחודי להן. יתר על כן, יש הטוענים כי דווקא בשל אותו אוניברסליזם, תחושת האכזבה מתחדדת אף יותר כאשר גבולות הדיון אינם כוללים רק את האוכלוסיות המשרתות, אלא גם את אלו אשר באופן היסטורי אינן משרתות.

אם כן, נראה כי התביעה להגדיל את התגמול החומרי בעבור שירות החובה, כמו גם את חלקו של הרכיב הכלכלי במשוואה הרפובליקנית, הופכים לדומיננטיים יותר ויותר. התחזקות זו קשורה קשר הדוק במגמת ההתרחבות של השיח הכלכלי בשיח הציבורי. מיקומם של הרכיבים הכלכליים והאינסטרומנטליים

בחוזה הרפובליקני התהדק בזמן המחאה החברתית של 2011 ולאחריה. כפי שנכתב קודם לכן, מעמד הביניים, אשר עמד במרכז מחאה זו, לא היה בעל שיוך מעמדי כלכלי בלבד, אלא איגד בתוכו שיוך פוליטי ואתני אשר בין השאר בא לידי ביטוי בשימוש בחוזה הרפובליקני (רוזנהק ושליו, 2013; רם ופליק, 2013). בסיס החוזה, כאמור, הוא הנשיאה בנטל הביטחוני כאשר אוכלוסיית הליבה היא משרתי החובה בעבר ובהווה.

כאמור, התקיימה לצד ההיבט הביטחוני מערכת תגמולים אזורית, כלכלית ותרבותית (שנהב, 2013). על כן, התעצמות התביעות האינסטרומנטליות של חיילי החובה אינה אלא מבע מקומי למחאת 2011. במובן זה, אוכלוסיית המשרתים בחובה התגבשה כמגזר מעמדי-כלכלי המעלה תביעות מטריאליסטיות. יחד עם זאת, הזהות המעמדית היא במידה רבה המרכיב המרכזי להתגבשות המגזר אך לא היחיד. יותר מכך, נראה כי מרכיב זה מהווה בעבור אוכלוסייה, שעד כה הייתה שקופה בצה"ל, מקור לגיטימציה להתאגד לכדי קבוצת לחץ גם בהיבטים שאינם אינסטרומנטליים כמו מחאת הזקנים (אבידר 2015).

1. 3.2. תגמולי משרתי הקבע ותגמולי משרתי החובה אינם פועלים על בסיס הגיונות זהים

תגמול משרתי החובה מבוסס על הגיונות של תגמול סימבולי, חברתי ותרבותי המעוגן באתוס הביטחוני ובאתוס ההקרבה. למולו, תגמול משרתי הקבע מבוסס הן על הגיונות הדומים לאלו של החובה והן על הגיונות תגמול המעוגנים בהסדרי שוק העבודה האזרחי. ניתוח השיח ברשת מצביע על סוגייה חשובה ורבת משמעות בהקשר זה. השיח הכלכלי-ביטחוני ברשת, ביחס למשרתי החובה, זונח למעשה את ההיגיון התגמולי הסימבולי הנשען על אתוס ביטחוני ועל אתוס הקרבה ונשען באופן כמעט בלעדי על מנגנונים אזוריים הנהוגים בשוק העבודה ובכלכלת הרווח.

יש להניח כי תהליך זה הוא, במידה רבה, מהתעוררותו של השיח הכלכלי בישראל לאחר מחאת קיץ 2011. ישנם חוקרים אשר סבורים, כי על אף הביקורת הרבה שהופנתה כלפי המשטר הכלכלי בישראל, המוחים לא יצאו כנגד התפיסה הניאו-ליברלית עצמה (אביגור-אשל, 2015). לתפיסתם, העמדה המרכזית הייתה האכזבה מאופן מימושה של תפיסה זו במשטר הכלכלי. האכזבה והביקורת נבעו משינוי בהסדרים הכלכליים שפגעו יותר מכל בבניהם של מעמד הביניים מקרב האוכלוסייה היהודית בישראל (רוזנהק ושליו, 2013). מכאן שהפתרון הוא תיקונו של המשטר הניאו-ליברלי בישראל ולא מחיקתו (שם). טענה זו עשויה

להסביר מדוע הדיון על אודות תגמולי המשרתים הוא כלכלי בעיקרו, ויותר מכך – צבוע בתפיסה כלכלית ניאוו-ליברלית המתמקדת ברווח מול השקעה וברמה המיקרו-כלכלית – רמת הפרט.

2.3.3. התבססות הפרספקטיבה הכלכלית כנקודת ייחוס מרכזית ביחסי צבא-

חברה

בזיקה לשתי המגמות שצוינו למעלה, ניתן לראות כי הפרספקטיבה הכלכלית הופכת להיות נקודת ייחוס מרכזית ביחסי צבא-חברה. יותר מכך, אותה פרספקטיבה מבססת תפיסה כי הארגון הצבאי הוא נטל על המדינה ואזרחיה. תפיסה זו מתפצלת לשתי סוגיות מרכזיות: האחת עוסקת בתפיסת הצבא ושירות החובה כנטל על המשרתים; השנייה עוסקת בארגון הצבאי ובמערכת הביטחון כנטל כלכלי על אזרחי המדינה:

א. ממצאי עבודה זו מלמדים כי מנקודת מבט כלכלית, המשתקפת מאתרי המדיה החברתית, צבא החובה ושירות החובה הולכים ונתפסים במידה רבה כנטל. אמנם גם בעת הנוכחית, החיילים המשרתים בחובה ושירות החובה עודם מסמלים במידה רבה ערכים של אחדות, סולידריות חברתית, אוניברסליות וקולקטיביזם. חיילי החובה בזמן שגרה וחירום זוכים להערכה וחיבוק חם מצד מרבית החברה הישראלית (Tiargan-Orr & Eran-Jona, 2016) באופן התואם את תופעת "ההתכנסות סביב הדגל" (Mueller, 1970). אולם יחד עם זאת ולאור זאת, קיימת ציפייה גוברת לכך שחיילי החובה יזכו לכל הפחות לתגמול הוגן. מהו המדד לתגמול הוגן? הקולות שעלו במחקר זה מלמדים כי ישנה ציפייה לכיסוי כלכלי לכלל צורכיהם של המשרתים, שיאפשר להם להתקיים מבלי להיעזר בגורמים חיצוניים כמו תרומות או כספי המשפחה.

כאן המקום לציין, כי אף שעבודה זו מתמקדת בהקשרים הכלכליים, ניתן להצביע על ממדים נוספים שבהם נתפס שירות החובה כנטל ובהם החברתי והביטחוני. בהקשרי הנטל החברתי, אוכלוסיית המשרתים נתפסת כמי שנדרשת למלא חובות אזרחיות לטובת הכלל, בעוד שלקבוצות אחרות ניתן פטור מחובות אלו. יתר על כן, הקבוצות שאינן משרתות נתפסות כמשוחררות מאותן חובות מבלי לשלם על כך כל תשלום חברתי או כלכלי. מעניין לציין, כי הנטל הביטחוני המוטל על כתפי המשרתים עלה במחקר זה באופן שולי ביותר. אמנם הדיון בסוגייה זו כמובן שאינו חדש, ושיאו נקשר בהחלטת בג"ץ אשר חייבה את הממשלה לפתוח בתהליכי חקיקה לשילוב אוכלוסיות נוספות בשירות הצבאי.

כך או כך, הצבא ביחס לגופים אחרים במדינה נתפס כגוף דומיננטי אשר

אוכלוסיית המתגייסים, כמגזר מעמדי, בהווה ובעתיד, תולים בו את תקוותם למימוש צורכיהם וזכויותיהם כאזרחים. הדרישות לסיוע בהווה מתמקדות בשיח המדגיח היעדר יכולת ואף קושי בהישרדות כלכלית של החיילים. הדרישות לסיוע בעתיד מתמקדות בציפייה הרפובליקנית ובאכזבה מהיעדר מימושה; ציפייה כי המדינה תאפשר איכות חיים ותספק רמה בסיסית של שירותים (חינוך, רפואה) בעבור אלו אשר "נושאים בנטל השירות".

ב. לצד ההתייחסות לצבא כארגון האמון על קידום האינטרסים האינסטרומנטאליים של המשרתים (כמגזר מעמדי-כלכלי), נתפס הצבא בו בזמן כגוף המתחרה על משאבים. אותה תחרות סביב משאבים תרבותיים, חומריים וסימבוליים, אשר הלכה והתרחבה בחברה הישראלית החל משנות ה-90, אינה פוסחת על צה"ל ועל הארגון הצבאי. כך למעשה, באופן פרדוקסלי, אותו גוף צבאי הנתפס כבסיס לזכויותיהם הכלכליות של המשרתים, נתפס בכל הקשור לסוגיות אחרות גם כגוף "המושך" אליו תקציבים שעשויים לשרת את אותן קבוצות באופנים אחרים – לדוגמה, שירותים בתחום החינוך והרפואה.

האופן שבו ממוסגרת בשיח הרשת סוגיית רווחת חיילי החובה, כמו גם התגמול החומרי הניתן להם, עשוי לסייע בהבנת המתח בין צה"ל כגוף שמצופה ממנו לדאוג לרווחת החיילים ובין גוף הנתפס כדואג לצרכיו הסקטוריאליים.

סוגיית התגמול נדונה בשני אופנים: 1. השקעה בביטחון הלאומי – תגמול חומרי בעבור מילוי תפקיד הנתפס כחיוני לקיומה של המדינה. נקודת מבט זו מדגישה, למעשה, את עיקרון התגמול הדיפרנציאלי בהתאם לאופי השירות והתפקיד, כאשר המפתח הוא מידת הקרבה לליבת הלחימה. נקודת המבט הזו עלתה לא פעם במסגרת הטענות וההצעות השונות ביחס לתגמול החומרי של חיילי החובה (בן אליהו ופומרנץ, 2005). ב-2015 אף הוצגה על-ידי שר האוצר במסגרת הדיונים שהובילו להעלאת שכר חיילי החובה.¹ בהקשר זה נטען כי שר האוצר תומך במתן עדיפות לחיילים הקרביים בחלוקת התוספת התקציבית המוצעת. 2. השקעה בביטחון חברתי – תגמול חומרי ודאגה לצורכיהם של שכבות חלשות בחברה. החיילים נתפסים כאוכלוסייה מוחלשת הנזקקת לסיוע ותרומות.

לסיכום, ניתוח השיח ברשתות החברתיות מעלה אי-נחת ביחס לשירות החובה בישראל. אי-נחת הכוללת ממדים חדשים שלא נשמעו בעבר ובעוצמות כאלה.

1 ראו "הממשלה אישרה פה אחד: שכר חיילי החובה יעלה ב-50%" (מוטי בסוק, 06.12.2015, The Marker)

לאור זאת, ניתן להתייחס לשתי מסקנות מרכזיות העולות מכאן, לטווח הקצר ולטווח הארוך: בטווח הקצר, נראה כי סוגיית תעודף המשאבים ביחס לתנאי השירות והגיוס של משרתי החובה והקבע תמשיך להיות בעין הסערה, ואף תגבר. בטווח הארוך, ייתכן ועיסוק זה עשוי להעלות סימני שאלה ביחס למודל הצבא כפי שהוא נתפס בנקודת הזמן הנוכחית. התרחבות הפרספקטיבה הכלכלית מציבה אתגר למודל "צבא העם" הנשען על גיוס החובה.

מקורות

- אביגור-אשל, א' (2015). תלמיד-תצליח: ההבטחה הניאו-ליברלית ומחאת קיץ 2011. **סוציולוגיה ישראלית**, טז(2), 31-55.
- אבירד, מ' (2013). **העלאה דיפרנציאלית של שכר חיילי החובה – "יועלה שכר חיילי החובה לאלתר"**. צה"ל: ממד"ה.
- אבירד, מ' (2015). **מחאת רצון חופשי – נגד שינוי הפקודה הנוגעת לגידול זקן**. צה"ל: ממד"ה.
- אריאן, א' (2008). **כלכלה פוליטית והמערכת הדמוקרטית – עיון במקרה הישראלי**. האוניברסיטה הפתוחה.
- אריאן, א', פיליפוב, מ' וקנפלמן, א' (2009). **מדד הדמוקרטיה 2009**. המכון הישראלי לדמוקרטיה, מרכז גוטמן.
- ביכלר, ש' וניצן, י' (2003). **מרווחי המלחמה לדיבידנטים של שלום**. ירושלים: הוצאת כרמל.
- בן אליעזר, א' (2003). החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל: גילויים של אנטי-מיליטריזם ונאו-מיליטריזם בעידן פוסט-הגמוני, בתוך מ' אלחדג' וא' בן אליעזר (עורכים), **בשם הביטחון** (עמ' 29-76). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/פרדס הוצאה לאור.
- בן אליהו ה' ופומרנץ-זורין ל' (2005). **שירות דיפרנציאלי במודל החובה**, נייר עמדה לתת הוועדה בראשות פרופ' בועז שמיר. צה"ל: ענף מחקר, ממד"ה.
- בן הדור, ב' וריבנאי-בהיר, ש' (2013). תקציב הביטחון הוא מסך ערפל, כדי שלא נראה מה קורה שם – הדיון ברשת אודות תקציב הביטחון בתקופת "מחאת האוהלים". **הרצאה בכנס ה-44 של האגודה הסוציולוגית הישראלית**, המרכז האקדמי רופין.
- ברוקר, ג' ומשה ר' (2015). **המשרתים הבדואים בצה"ל: מ"שונות תרבותית" ל"שונות חברתית"**. צה"ל: ממד"ה, פרויקט צבא חברה.
- ברוקר, ג' ומשה ר' (2016). **המשרתים יוצאי אתיופיה**. צה"ל: ממד"ה, פרויקט צבא חברה.
- ברזילי, ג' (1992). **דמוקרטיה במלחמה**. תל אביב: ספרית פועלים.
- גידנס, א' (2000). **הדרך השלישית – תחייתה של הסוציאל דמוקרטיה**. הוצאת ידיעות אחרונות.
- הלמן, ש' (1994). **הסירוב לשרת בצבא כניסיון להגדרה מחודשת של האזרחות**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- הרמן, ת' (2012). **מדד הדמוקרטיה הישראלית 2012**. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ז"ק, ד', טובי, ש', אנגלנדר, צ', אבוטבול, ג', שר, י' ושביט-פרדקין, מ' (2001). **מילואים, צבא וחברה: ניתוח מגמות בסביבת הפעולה החברתית של מערך המילואים**. צה"ל: ממד"ה, פרויקט צבא חברה.
- זיידמן, ג"י (1996). **הזכות לשרת בצה"ל**. תל אביב: הוצאת פרלשטיין גינוסר בע"מ.

זרובל, י' (2004). קרב, הקרבה, קורבן: תמורות באידיאולוגיית ההקרבה הפטריוטית בישראל. בתוך ד' בר טל (עורך) **פטריטיים: אוהבים אותך מולדת** (עמ' 61–100), תל אביב: דיונון, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

טוב, א' (1998). **מחיר הכח – סוגיות בכלכלת ביטחון**. משרד הביטחון ההוצאה לאור.

טובי, ש' וז"ק, ד' (2007). **מחיר הביטחון – השיח הציבורי על הקשר בין ביטחון לכלכלה בישראל**. צה"ל: ענף מחקר, ממד"ה.

לבל, א' (2008). בלי בג"ץ ובלי בצלם. בתוך ג' שפר, א' ברק וע' אורן (עורכים). **צבא שיש לו מדינה?** (245–275), ירושלים: כרמל.

לוי, י' (2015). "צבא העם" נגד גיוס החובה. **משפט וצבא: כתב העת של הפרקליטות הצבאית**, 21(א), 309–340.

לומסקי פדר ע' ובן ארי א' (2003). מעם במדים למדים שונים לעם. בתוך מ' אלחדג' וא' בן אליעזר (עורכים) **בשם הביטחון** (29–76). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/פרדס.

ליסק, מ' (2001). האתוס הביטחוני והמיתוס של ישראל כחברה מיליטריסטית. **תרבות דמוקרטית**, 4–5, 187–211.

סבירסקי, ש' (2013). העם דורש שליטה בכספו. **תיאוריה וביקורת**, 41, 147–163.

סיבוני, ג' (2009). מהאינתיפאדה השנייה דרך מלחמת לבנון השנייה למבצע עופרת יצוקה: תצפית במערכה אחת. **צבא ואסטרטגיה** 1(1), 25–31.

עירן יונה, מ' וברוקר, ג' (2012). **שבויים בהיסטוריה של הדילמה**. צה"ל: ממד"ה.

פז פוקס, א' ולשם, א' (2011). בין הציבורי לפרטי – הפרטות והלאמות בישראל. דוח שנתי במסגרת הפרויקט **אחריות המדינה, גבולות ההפרטה וסוגיית הרגולציה**, המרכז לצדק חברתי ודמוקרטיה במכון ון-ליר בירושלים.

פלד, י' (1993). זרים באוטופיה: מעמדם האזרחי של הפלסטינים בישראל. **תיאוריה וביקורת**, 3, 21–35.

קימרינג, ב' (1993). מליטריזם בחברה הישראלית. **תיאוריה וביקורת**, 4, 123–140.

קימרינג, ב' (2001). **קץ שלטון האחוסלים**. ירושלים: "כתר" הוצאה לאור.

רוזנהק, ז' ושליו, מ' (2013). הכלכלה הפוליטית של מחאת 2011: ניתוח דורי-מעמדי. **תיאוריה וביקורת**, 41, 45–64.

ריבנאי-בהיר, ש' (2015). **חברה ברשת: יחסי צבא חברה בעידן המקוון**. צה"ל: ממד"ה.

ריבנאי-בהיר, ש' ואבידר, מ' (2012). **מורכבות שיח השירות הצבאי בקרב בני נוער בעידן של שינויים ערכיים**. צה"ל: ענף מחקר, ממד"ה.

ריבנאי-בהיר, ש' ואבידר, מ' (2014). **גם אני עם דוד הנחלאווי – ניתוח מחאת חיילי החובה**. צה"ל: ענף מחקר, ממד"ה.

רם, א' ופליק, ד' (2013). ה-14 ביולי של דפני ליף. **תיאוריה וביקורת**, 41, 17–43.

שלו, מ' (2015). מסוציאליזם לקפיטליזם? כלכלה וחברה בישראל. הרצאה **בכנס מגמות בחקר החברה הישראלית לציון 65 שנה לכתב העת "מגמות"**.

שנהב, י' (2013). הקרבנל: מחאה בחברה ללא אופוזיציות. **תיאוריה וביקורת**, 41, 121–145.

שני, א' וקוצ'יק, י' (2007). **השינויים המתחוללים במדינת ישראל והשלכותיהם על מודל השירות בצבא ועל משימות צה"ל בתחום החברתי**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שפירא, א' (2010). תהליכי הפרטה מרכזיים בישראל, **פרלמנט**, 64. נדלה מתוך: <https://www.idi.org.il/parliaments/11097/11143>

שר, י', שביט-פרדקין, מ', רטנר, ד', טובי, ש', טיארג'אן, ר' וז"ק, ד' (2004). **הערכת מצב צבא-חברה לתהליך התר"ש 2005–2009**. צה"ל: ממד"ה, פרויקט צבא חברה.

ששון-לוי, א' (2006). **זהויות במדים**. ירושלים: מאגנס.

Bennet, L. W., & Segerberg, A. (2012). The Logic of Connective Action. *Information, Communication & Society* 15(5), 739–768.

Bennett, L. W., & Segerberg, A. (2011). Digital media and the personalization of collective action. *Information, Communication & Society* 14(6), 770–799.

Centeno, M. A., & Cohen, J. N. (2012). The Arc of Neoliberalism. *Annual Review of Sociology*, 38(3), 317–340.

Grinberg, L. L. (2013). The j14 “resistance mo(ve)ment: the Israeli mix of Tahrir square and Puerta del sol”. *Current Sociology*, 61(4), 491–509.

Kapidzic, S., & Herring, S. C. (2015). Race, gender, and self-presentation in teen profile photographs, *New Media & Society* 17(6), 958–976.

Larana, E., Hank, J., & Joseph, G. (1994). *New Social Movements: From Ideology to Identity*. Philadelphia: Temple University Press.

Levy, Y. (2009). Is There a Motivation Crisis in Military Recruitment in Israel?. *Israel Affairs*, 151(2), 135–158.

Levy, Y., Lomsky-Feder, E., Harel, N. (2007). From “Obligatory Militarism” To “Contractual Militarism” – The Changing Face of Militarism in Israel. *Israel Studies* 12(1), 127–148.

Marwick, A. E. (2011). I tweet honestly, I tweet passionately: Twitter users, context collapse, and the imagined audience. *New media & society*, 13(1), 114–133.

Moore, D., & Kimmerling, B. (1995). Individual Strategies of Adopting Collective Identities: The Israeli Case, *International Sociology*, 4, 387–408.

Mueller, J. E. (1970). Presidential Popularity from Truman to Johnson. *American Political Science Review*, 64(1), 18–34.

Nahon, K., & Hemsley, J. (2013). *Going Viral*, Cambridge: Polity Press.

Rebillard F., & Touboul A. (2010). Promises Unfulfilled? ‘Journalism 2.0’, User Participation and Editorial Policy on Newspaper Websites, *Media, Culture & Society* 32(2), 323–334.

Strauss A. L., & Corbin. J. M. (1990). *Basics of qualitative research: grounded theory procedures and techniques*, Newbury Park, Calif: Sage.

Tiargan-Orr, R., & Eran-Jona, M. (2016). The Israeli Public’s Perception of the IDF: Stability and Change. *Armed Forces & Society*, 42(2), 324–343.

Van Lear, J., & Van Aelst, P. (2010). Internet and Social Movement Action Repertoires: Opportunities and Limitations, *information, communication and*

society 13(8), 1146–1171.

Varian, H. R. & Repcheck, J. (2010). *Intermediate Microeconomics: A Modern Approach*. Vol 6. New York: WW Norton & Company.

Vitak, J. (2012). The impact of context collapse and privacy on social network site disclosures. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 56(4), 451–470